

KANARSKI OTOKI – NE LE TURISTIČNA MEKA Drago Kladnik

UDK 914.685

KANARSKI OTOKI – NE LE TURISTIČNA MEKA

Drago Kladnik, Inštitut za geografijo Univerze, Trg fran-
coske revolucije 7, 61000 Ljubljana, Slovenija.

UDC 914.685

CANARY ISLANDS – NOT ONLY TOURISTIC MECCA

Drago Kladnik, Inštitut za geografijo Univerze, Trg fran-
coske revolucije 7, 61000 Ljubljana, Slovenia.

Prispevek predstavlja osnovne poteze raznovrstnih Kanarskih otokov z zanimivo zgodovino, ki so postali s skokovitim turističnim razvojem eno najbolj obiskovanih otočij našega planeta. Zahtevnejšega gosta navdušujejo z izjemno raznolikostjo, predvsem svojstvenimi reliefnimi in podnebnimi značilnostmi. Poudarek je na njihovem največjem otoku, Tenerife.

The article represents the basic features of the Canary Islands with interesting history, which due to expanded touristic development have become one of the most visited destinations on the Earth. With their unique diversity, based mainly upon relief and climatic circumstances, the visit can be strongly recommended even to more advanced travellers. The emphasis is on the biggest island Tenerife.

Španski Kanarski otoki ležijo v vzhodnem delu Atlantskega oceana. So eno izmed najbolj znanih in obiskovanih turističnih območij na našem planetu. Kljub silovitemu turističnemu razvoju in veliki obremenjenosti nekaterih predelov, nudijo obilo zadovoljstva tudi bolj radovednim obiskovalcem, ki jih ne privlačijo le toplo podnebje, morje, v katerem se je mogoče kopati vse leto (pozimi je njegova temperatura 18, poleti pa do 23°C), raznovrstna zabava in dobra hrana, pač pa tudi izjemno pestra pokrajina in zanimiva zgodovina. Na Zemlji je le malo območij, ki imajo na tako skromni površini tolikšno pokrajinsko pestrost. Na vseh otokih je mogoče zaznati pasovitost v navpični in vodoravni smeri.

Otoki so oddaljeni okrog 1500 km od središča domovine in od 100 do 600 km od zahodne afriške obale v zemljepisni širini južnega Maroka. Najbližje afriški obali (92 km) je otok Fuerteventura. Najbolj oddaljen je otok La Palma. Poleg njiju sestavlja otoško skupino še pet večjih in šest manjših otokov, politično razdeljenih v dve provinci. Skupaj merijo 7501 km² in na njih živi nekaj več kot milijon in pol ljudi. Največji in najvišji otok je Tenerife. Meri 2057 km². Kanarski otoki spadajo k skupini otokov, imenovani Makaronezija (iz grščine: makar je sreča in nesos je otoki), ki jo sestavljajo še Azori, Madeira, otoki Salvages in Kapverdski otoki, medsebojno oddaljeni skoraj 3000 km. Raztezajo se od zmerne subtropskega do tropskega pasu, skupno pa jim je ugodno podnebje.

Nastanek Kanarskih otokov pojasnjuje teorija o tektoniki plošč (6), čeprav nekateri v njih še vedno iščejo preostanek legendarne Atlantide. Po novejših geoloških spoznanjih imajo v globini okrog 3000 m skupno podmorsko ploščo, ki jih povezuje z afriško

celino. Na območju posameznih otokov so ploščo prebile magmatske predornine, ki so ustvarile vulkanske ščite iz bazalta (2). Najstarejše kamnine, stare 37 milijonov let, so na vzhodu otoka Fuerteventura. Na otoku Tenerife so v obrobni hribovji Teno in Anaga kamnine stare le do 7 milijonov let, v notranjosti pa so še bistveno mlajše.

Vulkanizem in postvulkanski pojavi so še vedno živahni, pa čeprav obiskovalec v zadnjih letih ne more nikjer opazovati delujočega ognjenika. Leta 1706 je stranski izbruh vulkana Teide povsem razdejal cvetoče mesto Guarachico na severni obali otoka Tenerife. Teide je zadnjič bruhal leta 1909, najmlajši ognjenik na otočju pa se je razdijal leta 1971 na skrajnem jugu otoka La Palma. Povsod so še vidni široki preostanki skrepenele lave, na katerih počasi nastaja rodovitna prst. Nekatere so delno kultivirali v kulturnih terasah, vendar so zaradi majhnih zemljiških kosov mnoge že opustili.

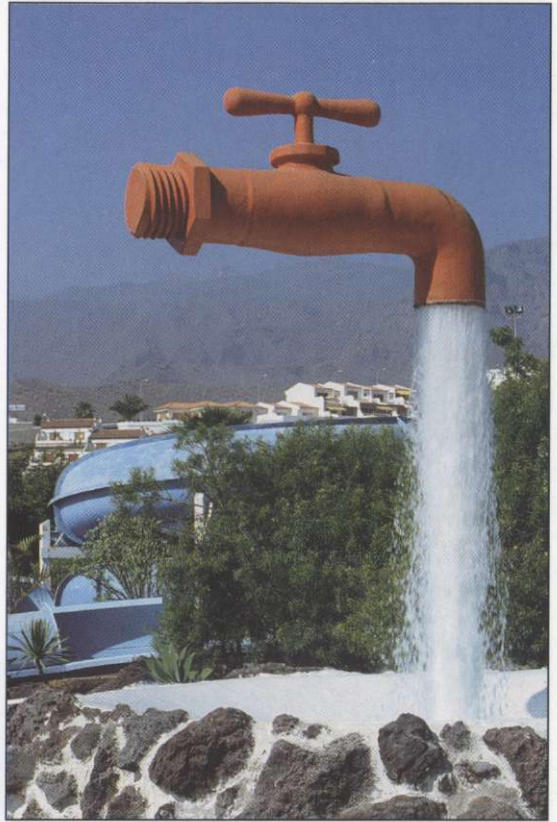
Na otočju so tudi nekateri izmed največjih vulkanskih kraterjev na svetu. Na otoku La Palma je ostanek ugaslega vulkana Caldera de Taburiente, ki meri v obsegu 28 km, v premeru 9 km, globok pa je do 900 m. Še večja je kaldera pod goro Teide, nastala pred približno tremi milijoni let: v premeru meri 16 km, v obsegu 75 km, njena površina pa je 120 km². Po prvi teoriji je kaldera ostanek nekoč skoraj 4900 m visokega ognjenika, katerega vrh se je ob močni eksploziji sesedel. Nastal je ogromen krater, sredi katerega sta pred milijon leti začela rasti vulkana Pico Viejo (Stari vrh, 3134 m) in mlajši Teide (3718 m). Po drugi teoriji sta že pred nastankom gore Teide obstajala dva med seboj ločena kraterja. Vsako leto se na Teide z gondolsko žičnico povzpne okrog 300.000 ljudi, zato so zaradi pretirane

Slika 1: Turizem je postal zaščitna znamka Kanarskih otokov. Plaža Las Teresitas, severovzhodno od največjega mesta na otoku Tenerife, je v nasprotju s prevladujočo črno barvo naravnih kopališč svetle barve. Leta 1975 so namreč s tankerjem iz takratne Španske Sahare pripeljali skoraj 100.000 m³ puščavskega peska in ga posuli po zalivu. (Foto: D. Kladnik.)

obremenjenosti dostop na sam vrh prepovedali. Celotno območje kaldere, razglašeno za narodni park, se imenuje Las Cañadas, v ožjem smislu pa je to le ime nekaterih ravnih, z belim peskom prekritih predelov na njenem dnu. Pri kraju Icod de los Vinos na otoku Tenerife je ena najdaljših jam v vulkanskih kamninah na svetu. Dolga je 15 km, nastala pa je na mestu nekdanjega podzemnega toka lave (7).

Podnebje opredeljujejo zemljepisna širina, morski tokovi, nadmorska višina in ekspozicija. Pojavljajo se podnebni tipi od vlažnega subtropskega do izrazitega sušnega. Skoraj celo leto prevladujejo severovzhodni pasatni vetrovi, ki se na poti prek morja po stopoma navlažijo. Korist od tega imajo predvsem zahodni otoki La Palma, La Gomera in El Hiero, ki imajo oceansko podnebje (od 600 do 1000 mm padavin),

Slika 2: Zaradi razmeroma hladnega morja in privlačnejše ponudbe so v glavnih turističnih središčih zgradili bazene z raznovrstnimi napravami, ki navdušujejo predvsem mlado generacijo. V ozadju je vidno tudi povsem novo naselje bungalovov, kakršnih je povsod v izobilju. (Foto: D. Kladnik.)

Tenerife in Gran Canaria v sredini sta že bolj sušna, Lanzarote in Fuerteventura, oba velika otoka na vzhodu, pa sta izrazito sušna (le okoli 100 mm). Na slednjem se pojavljajo tudi kot hiša visoke sipine potujočega peska, ki opominjajo na bližino Sahare (4).

Zahvaljujoč ugodnemu podnebjju se Kanarski otoki imenujejo tudi Otoki večne pomladi. Na celo leto dokaj izenačene temperaturne razmere vplivajo predvsem:

- bližina severnega povratnika, ki omogoča vseskozi visoko temperaturo,
- hladni Kanarski morski tok, ki blaži temperaturne razlike med dnevom in nočjo, pa tudi med letnimi časi (januar 18°C, avgust 26°C; obdobje lahko poleti pod vplivom Sahare nenadno izbruhnejo vročinski udari s temperaturami prek 40°C),

- pasati, ki preprečujejo čezmerno segrevanje in skrbijo za vlažnost ozračja, predvsem na goratih otokih na zahodu. Na privetni strani gora nastane pas oblakov, odvisno od letnega časa v nadmorski višini med 600 in 1500 m. Višje pihajo suhi antipasatni vetrovi, tako da je nad oblačnim pasom v glavnem lepo vreme.

Glavnina sladke vode se zadržuje v globoko vrezanih soteskah (špansko barranco), kjer je tudi v primeru podzemnih tokov dovolj vlage, da rasejo tamariska, kanarska palma in grmičevje (4). Okrog 48 % od približno 1800 rastlinskih vrst na otokih je endemičnih, med njimi je tudi legendarno zmajevo drevo.

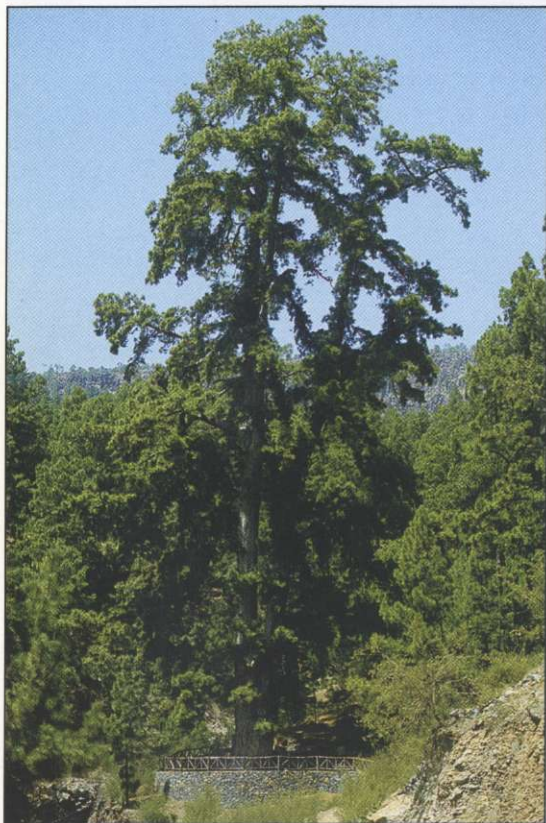
Zmajevemu drevesu je starost nemogoče točno določiti, ker nima letnic. Primerek v kraju Lcod de los Vinos je visok 17 m, njegovo deblo pa ima obseg 6 m. Za staroselce Gvanče je bilo zmajevo drevo simbol rodnosti in usode, zato so okrog njega opravljali obredne plesse. Iz njegove skorje so izdelovali ščiti. Njegova smola, ki velja za zdravilno, se imenu-

je zmajevo kri, ker postane na stiku z zrakom rdeče barve. Z njo so balzamirali trupla umrlih (6).

Rastje na goratih otokih se združuje v značilne višinske rastlinske pasove. Spodnji pas sega na severni strani otokov do nadmorske višine 500 m, na južni strani pa skoraj do 1000 m visoko. Zanj je značilno tudi intenzivno kmetovanje, opazna pa je prevlada evforbije (*euphorbia canariensis*). Na zgornji meji tega pasu je bilo nekoč v prevladi brinje (*juniperus phoenicea*), vanj pa sodita tudi kanarska palma in zmajevo drevo. Na severni strani v tej višini dobro uspeva pravi kostanj. Tu je nad spodnjim pasom pas lovorjevih gozdov (*laurisilva*), ki sega do 1200 m visoko. Lovor uspeva v območjih z več kot 600 mm padavin. Posamezna drevesa dosežejo višino od 20 do 25 m. Na skrajnem severu otoka Tenerife je v hribovju Anaga značilno grmovno rastje s prevlado do 5 m visoke rese (*erica arborea*). Še višje, tja do 2000 m nadmorske višine, je pas borovih gozdov (*pinar*), kjer rase tudi znameniti kanarski bor. Drevesna meja je še okrog 200 m višje. Nad njo je

Slika 3: Predvsem na severni strani otoka Tenerife so obsežni nasadi banan, ki pa segajo navzgor le do 200 m nadmorske višine. Banane so začeli gojiti v drugi polovici 19. stoletja, danes pa z njimi zadovoljujejo skoraj celotne potrebe matične države Španije. Na sliki je kraj San Juan de la Rambla, ki leži na severni obali, zahodno od mesta Puerto de la Cruz. (Foto: D. Kladnik.)

Slika 4: Ena najbolj zanimivih rastlin je kanarski bor (*pinus canariensis*). Njegovi najbližji sorodniki rasejo v Himalaji. Do 60 m visoko drevo s svojimi od 20 do 30 cm dolgimi iglicami kondenzira vlago, ki jo prinašajo vlažni severovzhodni pasati. Tako zagotavlja koreninam tudi do trikrat večjo količino vode, kot bi jo dobile od dežja, obenem pa je dokaj odporen proti ognju.
(Foto: D. Kladnik.)

visokogorski pas z zeliščnim rastjem. V bližini najvišjega vrha Teide rase le še nekaj skromnih rastlin, med njimi endemična vijolica (*viola cheiranthifolia*), (1).

Otoke so že okrog leta 1100 pred našim štetjem poznali Feničani, pozneje pa so to magično zahodno mejo dosegli tudi Rimljani. Plinij starejši poroča o »Insulare Canarae«, po naše o »Pasjih otokih«, poimenovanih po številnih psih staroselcev. Rimljani so posamezne otoke poimenovali z latinskimi imeni: Gran Canaria je bil Canaria, Tenerife Nivaria, Lanzarote Capraria, El Hiero Ombrion oziroma Pluvialia, Fuerteventura Planaria, La Palma Junonia Mayor in La Gomera Junonia Menor (3).

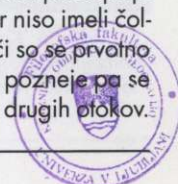
O izvoru staroselcev je več teorij. Po eni naj bi bili preživeli prebivalci potopljene Atlantide, po

Slika 5: Najbolj nenavadna rastlina na Kanarskih otokih je zmajevno drevo (*dracaena draco*, špansko Drago Milenario). Imajo ga za eno najstarejših dreves na svetu. Primerek v kraju Icod de los Vinos na severu otoka Tenerife naj bi bil star od 2000 do 3000 let, Alexander von Humboldt pa ga je ocenil kar na 6000 let.
(Foto: D. Kladnik.)

drugi kaznjenci, ki so jih sem prepeljali Rimljani ali Kartažani, po tretji pa priseljenci kromanjonske rase iz severne Afrike (Berberi) ali zahodne Evrope (sorodniki Baskov, Kelto), nekateri pa iščejo njihov izvor celo v Ameriki.

Po nekaterih arheoloških raziskavah segajo najstarejši ostanki staroselcev v 3. tisočletje pred našim štetjem (4), vendar novejša raziskave z metodo radiokativnega ogljika dokazujejo njihovo naselitev šele v drugem ali prvem tisočletju pred našim štetjem (6). Med staroselci so bile od otoka do otoka precejšnje razlike, saj med njimi ni bilo stikov. Ker niso imeli čolnov, tudi niso pluli po morju (4). Gvanči so se prvotno imenovali le prebivalci otoka Tenerife, pozneje pa se je ime uveljavilo tudi za praprebivalce drugih otokov.

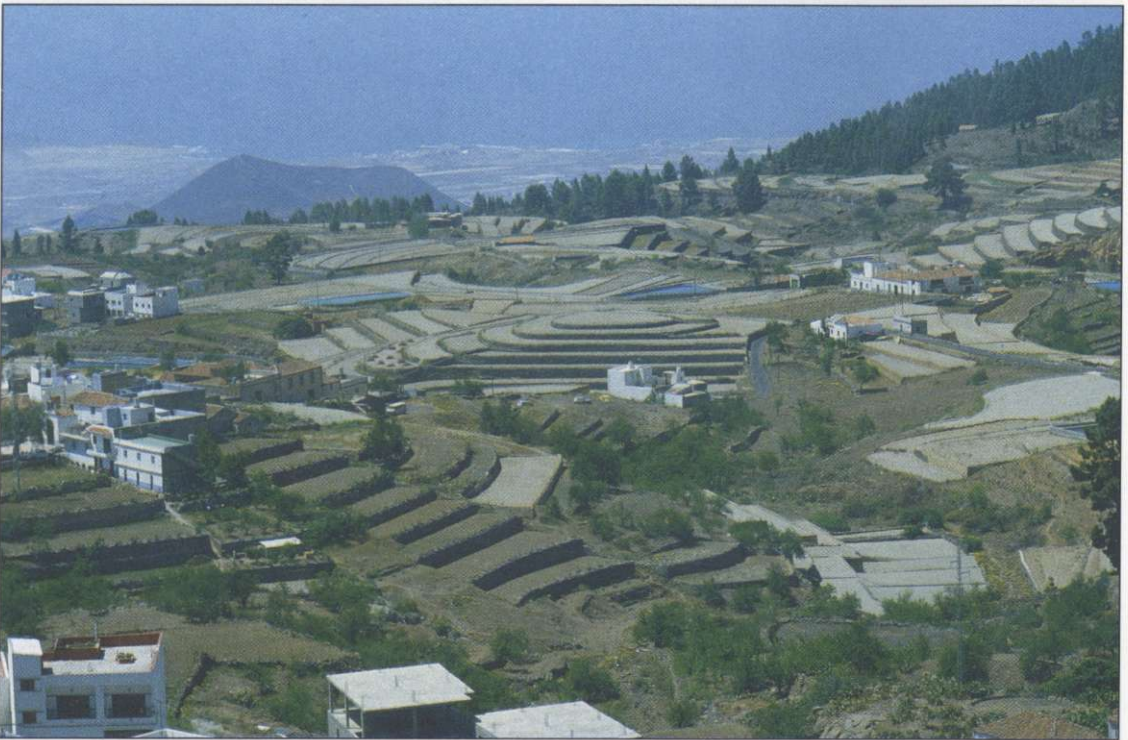

Prav zaradi nepoznavanja plovbe je bilo dolgo razširjeno mnenje, da so jih sem naselili Rimljani ali Kartażani, več okoliščin pa opozarja na sorodnost z Berberi v severozahodni Afriki, ki so po naselitvi očitno pozabili na umetnost izdelovanja čolnov. Povezavo z Berberi potrjujejo številna podobna zemljepisna imena na Kanarskih otokih in v Maroku (otok La Gomera – vas Ghomara, otok Tenerife – številna krajevna imena, ki vsebujejo korena ten ali tin), (6).

Staroselsko družbo so sestavljali sužnji, kmetje in rokodelci (achicahxna) ter vladajoči sloj (cichiciquizis). Sužnji, po večini vojni ujetniki, so imeli podrejeno vlogo. Pomembna je bila vloga kmetov. Živeli so v majhnih skupnostih in pogosto skupno obdelovali zemljo, ki so jo vsako leto razdeljevali plemenski vodje. Gojili so ječmen, pšenico in bob. Ukvarjali so se tudi z rejo koz, ovc in prašičev. V rokodelskih spretnostih sta izstopala lončarstvo in tkalstvo. Ljudje so po večini živeli v votlinah, izdobljenih v mehkih vulkanskih kamninah.

Kovin, najbrž tudi zaradi pomanjkanja kovinskih rud, niso poznali, prav tako tudi ne kolesa. Zato jih lahko upravičeno postavimo na raven mlajše kamene dobe. Zemljo so obdelovale ženske z orodjem iz obsidijana (vulkanskega stekla), lesa in kosti. Niso je ne namakali ne gnojili, zato se je hitro izčrpala. Ljudje so se zato selili in v daljših časovnih presledkih kultivirali zemljišča, tako kot to še danes počno nekatera ljudstva v tropskem svetu (5).

Gvanči so bili stoletja varni pred vdori zavojevalcev. Po ponovnem odkritju otokov v 14. stoletju so se za prevlado nad njimi borili Španci, Francozi in tudi Portugalci. Izkrcaje trisotih vojakov na otoku Lanzarote leta 1402 je pomenilo začetek kolonialne podreditve staroselcev. Za večino od njih je to pomenilo smrt ali pa vsaj izgubo kulturne identitete. Podreditev je spremljalo tudi nasilno pokristjanjevanje. Tri leta pozneje je bil podrejen otok Fuerteventura, malo pozneje pa še Gran Canaria in El Hiero. Takoj po odkritju so število Gvančev ocenili na 70.000, obdobje pokoritve pa je preživela samo tretjina. Mno-

Slika 6: Kmetijstvo je kljub najpomembnejši vlogi turizma mnogokje, predvsem v odmaknjeni notranjosti, ostalo pomembna gospodarska panoga. Posamezna območja so glede na temperaturne razmere usmerjena v pridelavo kultur, ki jih lahko razvrstimo v značilne višinske pasove. Na kulturnih terasah v okolici 1400 m visoko ležečega kraja Vilaflor pridelujejo predvsem krompir. (Foto: D. Kladnik.)

Slika 7: Rodovitno prst na vulkanskih kamninah so na blažjih pobočjih že zgodaj kultivirali. S trebljenjem kamenja, ki so ga zložili v velike kamnite zidove, so pridobili zemljišča za intenzivno kmetovanje. Kamenje v zidovih se kroji v značilnih okroglih oblikah. Marsikje se ukvarjajo z vinogradništvom. Vinogradi segajo tudi precej prek 1000 m nad morsko gladino. (Foto: D. Kladnik.)

ge so prodali kot sužnje, ali pa so jih pokončale nalezljive bolezni. Iz jezika staroselcev se je nekaj izrazov preneslo tudi v sodobni španski jezik. Tako izraz *gofio* pomeni moka, *potaje* juha, *tamarco* obleka in *aho* mleko. Na otoku La Gomera se je ohranilo značilno sporazumevanje z žvižganjem, ki verjetno izvira iz obdobja Gvančev. Tovrsten »jezik« se imenuje silbo in omogoča prenos misli na razdaljah več kilometrov. Raznovrstno izražanje omogočajo različna glasnost, pogostnost in trajanje žvižgov (2).

Otoki so bili tudi vmesna postaja na Kolumbovi poti v Ameriko. Leta 1492 se je na svojem drugem potovanju ustavil na otoku La Gomera. Ko je plul mimo otoka Tenerife, je zapisal v dnevnik, da so na njem opazovali izbruh ognjenika.

Odvzeto domačinsko zemljo so španski zavojevalci razdelili med priseljence, preživele staroselce pa so nasilno vključili v njihov družbeni ustroj. Sprva so svobodni kmetje kultivirali le maloštevilne rodovitne priobalne predele, kjer so se ukvarjali s sa-

mooskrbnim kmetovanjem. Kmalu pa so se predvsem na otokih Tenerife, Gran Canaria, La Palma in La Gomera začeli ukvarjati s pridelovanjem sladkornega trsa. Pri tem so izkrčili mnogo gozda, kar se je odrazilo v povečani eroziji prsti in hitrejšemu vodnemu odtoku. Zaradi karibske konkurence so s to dejavnostjo prenehali že v 17. stoletju. Kot nadomestilo se je uveljavilo vinogradništvo, ki glede vodne porabe ni bilo zahtevno. V 19. stoletju je bilo do pojava umetnih barvil razširjeno pridelovanje škrlata (5).

Zemljiško sestavo je dodobra spremenilo uvajanje nasadov banan, ki jih je sem leta 1884 iz Indokine prinesel neki Anglež. Banane potrebujejo precej vode, zato so morali poskrbeti za umetno namakanje. Z izgradnjo zadrževalnikov in prekopov ter povečevanjem nasadov so mnogi majhni kmetje propadli in številni prebivalci so se izselili v Latinsko Ameriko, predvsem v Argentino, Kolumbijo, Venezuelo in na Kubo. Z zgodovino južnoameriške kolonizacije so bili tako tesno povezani, da so se Kanarski otoki pojavili tudi na seznamu dežel, ki ga je iz-

Slika 8: Staroselci Gvanči so se sicer stopili s španskimi priseljenci, vendar je njihov tradicionalni način bivanja v votlinah ponekod še vedno živ. Prebivalci so bivališča izdoblili v mehke vulkanske kamnine, vhode pa obzidali s stenami z okni in vrati. Najbolje ohranjeno tovrstno naselje je Chinamada na skrajnem severu otoka Tenerife, v hribovju Anaga. Odmaknjena vasica še danes nima elektrike, cesto pa je dobila šele pred letom dni. (Foto: D. Kladnik.)

delal revolucionar Simon Bolivar z namenom, da jih osvobodi izpod španskega kolonialnega jarma.

Banane danes zavzemajo kar okrog 40 % obdelovalnih površin. Njihov letni pridelek presega 400.000 ton. Svoje odjemalce imajo predvsem v Španiji. Kljub bližini velikega trga v Evropski zvezi (uniji) je njihova pridelava zašla v krizo, predvsem zaradi naraščajoče cene zemljišč in razmeroma visokih plač delavcev, kar povečuje stroške pridelave. Tržne cene namreč narekujejo veliki svetovni izvozniki iz dežel tretjega sveta, z njimi pa kanarski pridelovalci ne morejo pokriti niti osnovnih stroškov pridelave (4). Pomembno je tudi pridelovanje zgodnje zelenjave v sodobnih rastlinjakih, predvsem paradižnika, in gojenje vinske trte.

Mesto La Laguna (danes 120.000 prebivalcev) v notranjosti otoka Tenerife, na nadmorski višini 500 m, so Španci kot glavno mesto Kanarskih otokov ustanovili že leta 1494. V njem je tukajšnja edina univerza, ki je začela delovati že leta 1701. Danes sta pomembnejši in večji pristaniški mesti Las Palmas (360.000) na otoku Gran Canaria in Santa Cruz de Tenerife (230.000) na največjem otoku.

Razvoj turizma, danes najpomembnejše gospodarske panoge, sega skoraj 200 let v preteklost. Že takrat so se za raznoliko pokrajino z zanimivimi geološkimi pojavi in raznovrstnim rastlinjem začeli zanimati naravoslovci. Med obiskovalci je bil tudi Alexander von Humboldt (1769–1859), ki je leta 1799 obiskal otok Tenerife.

Skokovit razvoj turizma se je začel kmalu po 2. svetovni vojni. Izgradnja letališč je omogočila hiter in razmeroma poceni prihod mnogih turistov iz razvitih zahodnoevropskih držav. Tako se je število dopustnikov samo na otoku Tenerife v tridesetih letih povečalo s 15.000 na okoli dva milijona. Tu zaslužijo samo s turizmom okoli 200.000 DEM na meter plaže (6). Večina plaž je umetnih, narejenih z dovažanjem in nasipavanjem puščavskega peska, ali pa bolj premišljeno, z načrtno gradnjo valobranov (špansko barra), ki se zajedajo v morje. Z njimi so na območjih močnejših tokov upočasnili gibanje morja in omogočili naravno naplavljanje peska v vmesnih, na novo nastalih zalivih (6).

Kanarski otoki so prve zemetke notranje samouprave dobili že leta 1912. Leta 1927 so jih razdelili na dve provinci: Vzhodno (Las Palmas) z otoki Gran Canaria, Fuerteventura in Lanzarote in glavnim mestom Las Palmas ter Zahodno (Santa Cruz) z otoki Tenerife, La Palma, La Gomera in El Hiero in glavnim mestom Santa Cruz de Tenerife. V novejši španski zgodovini so pomembni tudi zato, ker je tu general Franco zbral prve čete, ki so se udeležile vojaškega pohoda proti republikanski vladi. V obdobju njegove diktature so bili Kanarski otoki, tako kot vsa Španija, mednarodno osamljeni. Po ponovni vzpostavitvi demokracije leta 1975 pod kraljem Juanom Carlosom I. je avtonomistično gibanje dobilo nov zagon. Leta 1983 so otoki postali avtonomni in dobili popolno notranjo samoupravo. Znotraj Evropske zveze imajo poseben status, ki jim zagotavlja prodajo neobdavčenega blaga ter poceni prodajo pižama in tobaka. Zagotovljena je tudi višja cena kmetijskih pridelkov v primerjavi s konkurenti, kakršna sta na primer Maroko in Izrael (6).

Vse bolj privlačni postajajo tudi za stalno naseljevanje tujcev. Po podatkih notranjega ministrstva živi samo v provinci Santa Cruz dobrih 23.000 tujcev, kar je 3,3 % celotnega prebivalstva. Največ (7000) je Britancev, sledijo jim Nemci (6000), Indijci, Belgijci in Francozi.

1. Ashmole, M., Ashmole, P. 1989: *Natural History Excursions in Tenerife*. Kidston Mill Press, Scotland.
2. Beese, G. 1992: *La Palma, La Gomera, El Hiero*. Du Mont Buch Verlag. Köln.
3. Herrera, S., L. 1978: *The Canary Islands through History*. Graficas Tenerife. Santa Cruz de Tenerife.
4. Huber, J., P. 1992: *Kanarische Inseln*. Edition Erde Reiseführer. Nürnberg.
5. *Ljudstva sveta*, 5. knjiga. Mladinska knjiga. Ljubljana, 1980.
6. *Tenerife and the Western Canary Islands. Insight Guides*, APA Publications. Singapore, 1989.
7. *Tenerife Explored and Explained*. Marry Maps Publications, Patronato de Turismo Tenerife, 1992.